

Boktryck, läsförmåga, tyst läsning och deras roll i världshistorien

Erik Sandewall

I en tidigare artikel [1] refererade jag några forskningsresultat om den tysta läsningens eller 'egenläsningens' kognitiva effekter, och hur regelbunden egenläsning påverkar hjärnans utveckling. Man menar att den frigör kognitiva resurser jämfört med högläsning, och att detta möjliggör en djupare förståelse för det lästa. Det hävdas också att det fanns några processer som ömsesidigt förstärkte varandra: ökad läsning, ökad bokproduktion, och övergång till boktryck med Gutenberg's metod. Dessa förändringar har inte skett i alls samma utsträckning på andra håll i världen under den aktuella tiden, och de synes ha varit en konkurrensfördel för Europa, åtminstone under tiden från 1600 till 1900.

Det blir då en intressant fråga varför samma sak inte hände på andra håll, till exempel i det Osmanska riket, eller i Kina. Bägge dessa riken hade den organisation och den teknisk kompetens som skulle ha behövts, och nya uppfinningar kan färdas snabbt och kopieras utan större svårigheter. I den här artikeln ska jag referera vad som skrivits i den frågan, i första hand vad gäller det osmanska riket där det är en mycket naturlig fråga att ställa. För 400 år sedan var den muslimska världen på många sätt överlägsen kristenheten. Över en period av nästan 1000 år hade den då erövrat stora delar av de ursprungligen kristna områdena, den var mer enad i form av det osmanska väldet, och den hade åtminstone jämförbar ekonomisk och militär styrka. Detsamma gällde inom naturvetenskapens och teknikens områden. Om det osmanska riket hade tagit till sig boktryckarkonsten samtidigt med oss hade kanske vår kontinents historia sett helt annorlunda ut?

Trycktekniken i Europa och i det osmanska riket

I sin bok 'De otrogna' [2] ger Andrew Wheatcroft en sammanfattande beskrivning av den historiska konflikten mellan kristenheten och islam. Ett helt kapitel (sid 305-316) ägnas där åt "den svarta konsten", alltså boktryckarkonsten. Han skriver där:

Vid mitten av 1800-talet mekaniserades den litografiska processen, ... En osmansk tidskriftsindustri blomstrade från slutet av 1860-talet med spridning över hela

Anteckningar:

riket. ... När sultanen Abdulhamid II tillträdde 1876 hade den osmanska världen alltså tillgång till tidningar, tidskrifter, tryck och fotografi som bara i fråga om sin omfattning skilde sig från västvärlden. Det var symboler för modernitet och staden, i ett samhälle som huvudsakligen förblev lantligt, illitterat, konservativt och beslutsamt motsträvigt mot förändring.

Detta var alltså en nyhet där. I samma kapitel återger han inledningsvis en reseberättelse från 1780-talet från Syrien och Egypten (som ju då ingick i det osmanska riket), där den franske resenären särskilt upprördes över avsaknaden av böcker. Böcker trycktes helt enkelt inte i någon större utsträckning där. Wheatcroft går så vidare till att bena ut skälen för denna dåtida skillnad mellan Europa och Turkiet.

Några av de enkla förklaringarna kan direkt avvisas, skriver han. Det ringa intresset för boktryck kan inte ha berott på okunskap, teknisk oförmåga eller brist på resurser: en tidigare sultan hade antagligen lätt kunnat köpa Gutenbergs första tryckpress och flytta den till Konstantinopel. Inte heller berodde det på att man inte hade tillgång till papper, vilket ju är en nödvändig förutsättning för boktryck. I själva verket var papperet en kinesisk uppfinning som överfördes till araberna, och från dem vidare till Italien, och papper av hög kvalitet tillverkades också i Turkiet.

Däremot var den arabiska skriften en hindrande faktor. Tekniken med lösa typer är avpassad för skrift med bokstäver av ungefär lika höjd som ställs i rad efter varandra, och den kan inte utan vidare användas för arabisk skrift, vilken vid denna tid användes inte bara för arabisk text utan också för det turkiska språket. För att använda denna teknik i det osmanska riket måste man alltså antingen förenkla skriften eller vidareutveckla trycktekniken. Detta skedde i viss utsträckning, men det var ändå en återhållande faktor ända tills den litografiska tryckprocessen hade etablerats.

En väl så viktig anledning var dock oron för förändringar. Det osmanska rikets ledning hade sett hur reformationen givit upphov till stor splittring i Europa, och den ville inte möjliggöra en liknande utveckling i sitt rike. När den efter lång tvekan godkände inrättande av några tryckerier så belades dessa med starka begränsningar. En sådan var att böcker med religiöst eller juridiskt innehåll inte fick tryckas, och dessa omfattade ungefär åttio procent av den totala bokmarknaden där.

I den utsträckning som böcker behövdes, särskilt för de nämnda ändamålen, hade man också redan ett fungerande system för att framställa dem. Det bestod i att man hade en före-läsare som dikterade ur den bok som skulle reproduceras, och upp till 100 skrivare som skrev varsitt nytt exemplar efter denna diktamen.

Ytterligare några bidragande faktorer diskuteras också i Wheatcrofts bok, och slutligen nämns där ett problem med kritisk massa: på grund av de olika begränsningarna utvecklades aldrig någon fungerande infrastruktur för de olika stegen i

en tryckteknik av Gutenbergs typ, där det ingår byggande och underhåll av tryckpressar, framställning av typer, framställning av papper av en typ som är lämpat för tryckpressar, och så vidare.

I detta sammanhang finns också en annan omständighet som kan vara orsak eller verkan, eller bäggedera: inom islam hade recitation och annan högläsning en mycket stark ställning och utgjorde en konst i sig. Själva ordet 'koran' betyder också 'recitation', och än idag fungerar ju koranskolor ofta så att läraren reciterar avsnitt ur Koranen och eleverna lär sig dessa avsnitt utantill. Detta kan jämföras med systemet under lutherdomens tidigare århundraden där varje hushåll kunde ha ett eget exemplar av Luthers lilla katekes, för inläsning inför kommande husförhör. Vare sig detta skedde genom tyst läsning eller genom högläsning i familjen möjliggjorde det ändå kommentarer och diskussion på ett friare sätt än i koranskolan. I den senare är ju den religiösa auktoriteten ständigt närvarande och kan snabbt korrigera eventuella avsteg från den rätta läran.

Tryckteknikens utveckling i andra delar av världen

Även i Kina medförde skriftspråket stora svårigheter för att introducera boktryck med lösa typer. I detta fall var det på grund av det mycket stora antalet skrivtecken, och trots att dessa lätt kunde ordnas i kolumner med likstora typer. Sedan lång tid fanns det också där en teknik som fungerade på det sättet, men den tycks aldrig ha kommit till någon storskalig användning.

Den indiska subkontinenten å sin sida styrdes vid den aktuella tiden av muslimska härskare, varför man kan förmoda att de återhållande faktorerna som spelade in i det osmanska riket kom att gälla även där.

Tryckteknikens och läsförmågans konkurrensfördelar

När trycktekniken utvecklades i samspel med att både boktryckandet och läsandet ökade kraftigt i omfattning ledde det alltså till förändringar i Europa (och därmed även i Amerika) som inte hade någon motsvarighet i andra delar av världen. Detta kan hävdas vara en påtagligt bidragande orsak till utvecklingen av Västerlandets dominans, även om ett sådant påstående skulle kräva en längre utredning för att kunna underbyggas ordentligt. Ett tydligt exempel kan ändå bidra något till att styrka ett sådant påstående.

I sin bok *The Enemy at the Gate* [3] beskriver Andrew Whitecroft de osmanska arméernas belägring av Wien som inleddes 1683, vid en tid när Europa fortfarande var sargat av det trettioåriga kriget och dess efterföljande motsättningar. Han skriver där om den skrivna kommunikationens betydelse (sid. 26):

In the west the development and spread of printing had made it possible to cir-

culate treatises on the art of war, produced by the thousand, read by amateurs and professionals alike. With the drill book in one hand and an obedient clutch of recruits, it was possible to train adequate pikemen and even musketeers in the space of a few weeks. Teaching a janissary to use a Turkish bow could take years. - - - Bravery and skill in arms were the most desirable qualities. In the West, by contrast, discipline and good order became prized above all else: foot soldiers were increasingly trained to manoeuvre to words of commands.

och längre fram:

The janissaries had limited skills of manoeuvre: they would rush forward in attack, but only in the time-honored fashion. - - - But no Ottoman commander could control or direct his janissaries in the way that a Western general could control his infantry.

Whitecroft beskriver här hur nya stridssätt och nya utbildningsmetoder kunde kombineras med en centraliserad ledningsstruktur, och därigenom skapades en armé av helt annan typ än den som osmanerna hade utvecklat och finslipat under århundraden. Det är uppenbart att en god tillgång till böcker eller handböcker, tillsammans med en utbredd förmåga att läsa dem måste ha varit en 'enabling factor', något som möjliggjorde dessa förändringar.

När sultanen Mehmed IV inledde fälttåget mot Wien ledde han en vältränad armé som förfogade över stora resurser, medan motståndarna inte alls hade samma uppenbara styrka. En samtida betraktare kunde mycket väl ha tänkt att det hela bara kunde sluta på ett sätt, nämligen med en osmansk seger. I efterskott kan man identifiera flera anledningar varför utgången blev den motsatta, men det går inte att förbise den betydelse som boktryck och läskunnighet måste ha haft.

På samma sätt kan man granska den ena efter den andra av de avgörande tillfällen där Västerlandet höll ställningarna mot sina angripare och sedan kunde utvidga sin maktsfär. Utan att på något sätt glorifiera det som då skedde måste det ändå vara intressant att studera och analysera hur det gick till.

Övergången från högläsning till tyst läsning

Övergången från högläsning till tyst läsning, 'egenläsning' tycks ha skett vid ungefär samma tid som trycktekniken och läsandet ökade i betydelse. Egenläsningen i sig kan väl knappast ha haft några direkta effekter i krigandet, men det hävdas att egenläsningen inte bara var en konsekvens de andra förändringarna, utan att den också var en bidragande faktor så att de olika förändringarna förstärkte varandra. I sin artikel *The Origins of Silent Reading and its Impact on Education* [4] ger Christie Robertson en koncis sammanfattning av vad man vet om detta,

tillsammans med en referenslista till vetenskaplig litteratur på området.

Det som sägs där kan sammanfattas som följer. Övergången till tyst läsning förklaras av några 'möjliggörande' faktorer och några 'preferensfaktorer'. Till de förra hörde standardiseringen av stavningen och införande av mellanrum för att åtskilja orden. Utan dessa hade det varit nästan nödvändigt att läsa högt för att rekonstruera vad som ingick i texten. Bland de möjliggörande faktorerna tillkom också, något senare, den snabbt ökande tillgången till böcker som var ett resultat av den nya tryckeritekniken.

Till preferensfaktorerna hörde till exempel att när läsning kunde ske i fler och fler miljöer (vilket i sig var ett resultat av att det fanns fler böcker) så ökade behovet av att behålla innehållet i texten för sig själv. Det kunde vara för att man inte ville störa sin omgivning, inte minst om där fanns fler personer som också läste, men det kunde också vara av integritetsskäl. Och omvänt: det kan ha bidragit till den ökande intellektuella friheten när läsningen inte längre kunde kontrolleras av omgivningen på samma sätt som förr. Christie Robinson skriver följande om detta:

In preliterate times it was easier to prevent the reading of heretical or provocative texts. Public reading of banned books was forbidden and only theology professors were allowed to read heretical texts for purposes of refutation. As literacy levels changed printing was viewed as a threat to established power. — Eisenstein (1979) [5] also concludes that a reading society is more "atomistic and individualistic" because it does not require community gatherings to learn of current events.

Dessa förändringar mot ökad individualism tillsammans med (får man förmoda) mot större utrymme för självständigt tänkande är karakteristiska för liberalismen så som den har utvecklats under moderniteten. I den bemärkelsen låter det sig alltså sägas att även den tysta läsningen har haft en stor historisk betydelse.

Sammanfattande och avslutande synpunkter

Den skillnad mellan europeisk och turkisk-osmansk kultur som här har skisserats får inte överdrivas. Högläsning och utantillärning har förekommit även i vår kultur, och den ska heller inte beskrivas som enbart negativ. De skillnader som här har beskrivits ska alltså ses som påtagliga gradskillnader men inte mer.

Det finns också ännu fler sätt att "läsa", utöver tyst läsning, högläsning, och åhörande av uppläst text. Inom pedagogiken finns för närvarande ett intresse för läsning i grupp varvid man ifrågasätter den renodlade tysta läsningen, och istället organiserar grupper av elever som växlar mellan egen (tyst) läsning och gemensam diskussion om det nyss lästa. På det sättet reducerar man skillnaden mellan

egenläsning och högläsning, samtidigt som man kanske ytterligare förstärker möjligheterna till kritisk granskning av den lästa texten.

Åter till det som ibland kallas civilisationernas kamp och skillnaderna mellan kristenheten och islam. Vid beskrivningen av utvecklingen i vår egen kulturkrets är det vanligt att urskilja en kausalitet från en ökad tankefrihet under renässansen och upplysningen, till en snabb utveckling inom naturvetenskap och teknik, och därifrån till ekonomisk och militär överlägsenhet. I en sådan verklighetsbeskrivning kan både boktryckarkonsten och den tysta läsningen komma in tidigt i kedjan, som varandra förstärkande faktorer vilka kan sägas ha bidragit till tankefriheten. Ny teknik kan alltså ha bidragit till ökad tankefrihet, och behöver inte bara ha varit ett resultat därav.

Mot denna historiska bakgrund blir det en spännande fråga hur de nu pågående förändringarna av mediateknik och läsvanor kommer att påverka samhällen och maktförhållanden. Digitalisering och IT har redan haft omstörtande konsekvenser, och vi kanske bara har sett början av dessa.

Citerade arbeten

[1] Erik Sandewall: *Läsförmågans betydelse som konkurrens fördel för Europa sedan 1500-talet*. Argument och Fakta nr 253, 2023-11-13.
<https://www.argumentochfakta.se/artiklar/253/lasformaga-fordel.pdf>

[2] Andrew Wheatcroft: *De otrogna*. Historiska media, 2006.

[3] Andrew Wheatcroft: *The Enemy at the Gate*. Basic Books, 2008.

[4] Christie Robertson: *The Origins of Silent Reading and its Impact on Education*. University of British Columbia, 2012-10-28.
<https://blogs.ubc.ca/etec540sept12/2012/10/28/the-origins-of-silent-reading-and-its-impact-on-education/>

[5] E. Eisenstein: *The printing press as an agent of change: Communications and cultural transformations in early-modern Europe, vol I*. Cambridge University Press, 1979.